

ᾧφειλεν εἶναι ἢ ἢ ἀπὸ ταύτης τῆς ἰδέας ἰσῆ ἐξάρτησις· καὶ ἐπομένως πρὶν ἢ ὁ ἀνῆλιξ δυνηθῆ ἔννοῆσαι ἀφ' ἑαυτοῦ ταύτην τὴν ἰδέαν, ᾧφειλεν αἰσθάνεσθαι πρῶτον ἐν στενοτέρῳ κύκλῳ τὴν ἀναγκαίαν ἐξάρτησιν.

§ 6. Ἐὖ πρώτιστον ἀξίωμα τῆς ἐλληνικῆς ἀνατροφῆς ἦν ὅτι μόνος ἀξίος τοῦ ἄρχειν ἦν ὁ μαθὼν πρῶτον τὸ ἄρχεσθαι ἢ πείθεσθαι· ἀπὸν μέλλοντα καλῶς ἄρχειν ἀρχθῆναι φασὶ δεῖν πρῶτον λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, πολλαχῶς ἀναπτύσσων τοῦτο τὸ ἀξίωμα καὶ ἀπονέμων τὴν αὐτὴν ἀρετὴν τῷ τε πολίτῃ καὶ τῷ ἄρχοντι καὶ τῷ ἀρίστῳ ἀνδρὶ, καὶ ἀξίων τὸν αὐτὸν ἀρχόμενόν τε δεῖν γίγνεσθαι πρότερον καὶ ἄρχοντα ὕστερον, καὶ ἀλλαχοῦ ἀναφέρων ὡς ἐπαινούμενον τὸ δύνασθαι καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι καὶ ἀποφαίνόμενος ὅτι πολίτου δοκίμου ἀρετὴ ἐστὶ τὸ δύνασθαι ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι καλῶς. Κατὰ τοῦτο τὸ ἀξίωμα ἡ ἐλληνικὴ ἀγωγή ἀπῆται παρὰ τοῦ παιδὸς πρὸ πάντων σωφροσύνην καὶ ὑποταγὴν κατὰ τὴν εὐρυτάτην ἐκδοχὴν τῆς λέξεως καὶ ἐπαινεῖται ὡς κατόρθωμα τῆς λυκουργεῖου νομοθεσίας ἢ πολλὴ αἰδῶς καὶ ἡ εὐπειθεῖα ἢ συμπαροῦσα τοῖς ἐν Σπάρτῃ νέοις. Καὶ ἀλλαχοῦ ἐξήρθη ὡς ἐλληνικὴ ἰδίως ἀρετὴ ἡ αἰδῶς καὶ ἡ σωφροσύνη, ἀλλ' ἐνταῦθα ἀρμόζει ἡ πληρεστέρα ἔκθεσις τῆς παρ' Ἀριστοφάνει ὡραίας περιγραφῆς τῶν ἀρχαίων ἠθῶν ἢ τῆς ἀρχαίας παιδείας (Νεφ. 964): « λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν ὡς διέκειτο, ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἤνθουν », λέγει ὁ Δίκαιος λόγος, « καὶ σωφροσύνη νενόμιστο· πρῶτον μὲν ἔδει παιδὸς φωνὴν γρύξαντος μηδὲν ἀκοῦσαι· εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως εἰς κιθαριστοῦ τοὺς κωμήτας γυμνοὺς ἀθρόους, κεῖ κριμνώδη κατανίφοι· εἶτ' αὐτὸν προμαθεῖν ἄσμι' ἐδίδασκεν τῷ μηρῷ μὴ ξυνέχοντας, ἢ Παλλάδα περσέπολιν δεινάν, ἢ τηλέπορόν τι βόαμα, ἐντειναμένους τὴν ἀρμονίαν, ἣν οἱ πατέρες παρέδωκαν· εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' ἢ κάμψειέν τινα καμπήν, οἷας οἱ νῦν τὰς κατὰ Φρῦνιν ταύτας τὰς δυσκολοκάμπτους, ἐπετρίβετο τυπτός μενος πολλὰς ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων· ἐν παιδοτρύβει δὲ καθίζοντας τὸν μηρὸν ἔδει προβαλέσθαι τοὺς παῖδας, ὅπως τοῖς ἐξωθεν μηδὲν δείξειαν ἀπηνές· εἶτ' αὐθις πάλιν ἀνιστάμενον συμψῆ-

σαι καὶ προνοεῖσθαι εἰδῶλον τοῖσιν ἐρασταῖσιν τῆς ἡδῆς μὴ καταλείπειν... οὐδ' ἂν ἐλέσθαι δεῖκνουντ' ἐξῆν κεφάλαιον τῆς ραφανίδος, οὐδ' ἂν ἄνηθον τῶν πρεσβυτέρων ἀρπάζειν οὐδὲ σέλινον, οὐδ' ὀψοφαγεῖν οὐδὲ κιχλίσειν οὐδ' ἰσχειν τῷ πόδ' ἐναλλάξ»· καὶ πρὸς τὴν ἔνστασιν τοῦ Ἀδίκου λόγου, ὅτι «ταῦτα ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα»,· ἀπαντᾷ ὁ Δίκαιος, «ἀλλ' οὖν ταῦτ' ἐστὶν ἐκεῖνα, ἐξ ὧν ἄνδρας Μαραθωνομάχους ἢ μὴ παιδεύσεις ἔθρεψε»· καὶ παραινεί τὸν Φειδιππίδην· «πρὸς ταῦτ, ὦ μεῖράκιον, θαρρῶν ἐμέ τὸν κρείττω λόγον αἰροῦ, κάπιστήσῃ μίτιν ἀγορὰν καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι καὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνεσθαι, κἂν σκώπῃ τις σε φλέγεσθαι καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν καὶ μὴ περὶ τοὺς σαυτοῦ γονέας σκαιουργεῖν ἄλλο τε μὴδὲν αἰσχρὸν ποιεῖν, ὅτι τῆς Αἰδοῦς μέλλει τᾶγα λμ' ἀναπλήσειν». Παρὰ Πλάτωνι παρίστανται ὡς ἐπιτηδεύματα μὴ χρήζοντα ἰδιαιτέρας νομοθετικῆς μερίμνης αἱ τῶν νεωτέρων παρὰ πρεσβυτέροις σιγαὶ καὶ κατακλίσεις καὶ ὑπαναστάσεις καὶ γονέων θεραπείαι, καὶ ἀλλαχοῦ παρὰ τῷ αὐτῷ λέγεται, ὅτι δοκεῖ σωφροσύνη εἶναι τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ ἔν τε ταῖς ὁδοῖς βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι καὶ ὡς πόρισμα μακρᾶς συζητήσεως ἐξάγεται «εἶναι ὅπερ αἰδῶς ἢ σωφροσύνη». Τὴν αἰδῶ δὲ καὶ σωφροσύνην ὤφειλον ἀσκεῖν οὐχὶ μόνον ἐνώπιον τῶν ἄλλων καὶ πρεσβυτέρων, ἀλλὰ καὶ κατὰ μόναν κατὰ τὸ παράγγελμα τοῦ Δημοκρίτου (παρὰ Στοβαίου ΛΑ', 7)· «φαῦλον, κἂν μόνος ᾖς, μήτε λέξης μήτ' ἐργάση, μάθε δὲ πολὺ μᾶλλον τῶν ἄλλων σεαυτὸν αἰσχύνεσθαι». Ὅπου δὲ πρὸς ἐμποίησιν ταύτης τῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἦσαν ἀνεπαρκεῖς αἱ προτροπαὶ καὶ νοουθεσίαι, ἐκεῖ ἢ παρ' Ἑλλησι παιδαγωγία προσέτρεχε προθύμως εἰς τὸν σωματικὸν σωφρονισμὸν καὶ τὴν κόλασιν, ὡς ὁ Πλάτων διαρρήδη ἀποφαίνεται· «ἐκ παιδῶν μικρῶν ἀρξάμενοι μέχρι οὐπερ ἂν ζῶσι καὶ διδάσκουσι καὶ νουθετοῦσι, ἐπειδὴν θάττον συνιῆ τις τὰ λεγόμενα καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατήρ... καὶ ἐὰν μὲν ἐκὼν πείθηται, — εἰ δὲ μὴ, ὡς περ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς». Περὶ τοῦτο τὸ ἔθος στρέφεται καὶ ἡ μεταξὺ

Στρεψιάδου και Φειδιππίδου κωμική σκηνή ἢ παρ' Ἀριστοφάνει (Νεφ. 1405) « Φειδ. οἶμαι διδάξειν ὡς δίκαιον τὸν πατέρα κολάζειν. Στρεψ. ἴππευε τοίνυν νῆ Δι', ὡς ἔμοιγε κρεῖττον ἔστιν ἴππων τρέφειν τέθριππον ἢ τυπτόμενον ἐπιτριβῆναι. Φειδ. και πρῶτον ἐρήσομαί σε τοῦτι παιδῶ μ' ὄντ' ἔτυπτες; Στρεψ. ἔγωγέ σε, εὐνοῶν γε και κηδόμενος. Φειδ. εἰπέ δή μοι, οὐ κάμέ σοι δίκαιόν ἐστιν εὐνοεῖν ὁμοίως τύπτειν τ', ἐπειδήπερ γε τοῦτ' ἐστ' εὐνοεῖν, τὸ τύπτειν; πῶς γάρ τὸ μὲν σὸν σῶμα χρῆ πληγῶν ἀλῶον εἶναι, τοῦμόν δέ μή; και μὴν ἔφυν ἐλεύθερός γε κάγώ· κλάουσι παῖδες, πατέρα δ' οὐ κλάειν δοκεῖς; φήσεις νομίζεσθαι οὐ παιδὸς τοῦτο τοῦργον εἶναι· ἐγὼ δέ γ' ἀντεῖποιμ' ἄν, ὡς δις παῖδες οἱ γέροντες ». Και ἐν τινι κομψῷ ἀναγλύφῳ ἐπὶ λαβῆς χαλκοῦ ἀγγείου ἐκ Πομπηίας ἐξεικονίζεται παιδίον (σάτυρος) ραβδιζόμενον ὑπὸ τοῦ παιδαγωγοῦ (Σιληνοῦ), διότι ἔφαγε μῆλα ἐκ τινος ἀνατραπέντος μεδίμνου ἢ διότι ἀνέτρεψεν αὐτόν. Ὡς ὄργανον κολάσεως ἐκτὸς τῆς ράβδου φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευεν ἰδίως παρὰ ταῖς μητράσι τὸ σάνδαλον, δι' οὗ ἐνέτειναν πληγὰς ἢ ἔπαιον ἰδίως εἰς τὰ ὀπίσθια τὰ ἀτακτοῦντα ἢ ἀπειθῆ παιδία μὴδ' αὐτῶν τῶν πλουσιωτέρων ἐξαιρουμένων, διότι ἀναφέρονται και χρυσᾶ σάνδαλα. Ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις μετεχειρίζοντο συνηθέτερον πρὸς τοῦτο ἱμάντα ἢ νάρθηκα (κάλαμον, ferrula)· διὸ και αὐτὴν τὴν παραγωγὴν τοῦ νάρθηκος λίαν ἀφελῶς ἀνῆγέ τις τῶν σχολιαστῶν εἰς τοῦτο τὸ ἔθος· « ὅτι ἐχρήσαντο αὐτοῖς οἱ τῶν παιδῶν ἀλείπται και παιδοδιδάσκαλοι πρὸς τὸ πλήττειν τοὺς νέους· νάρθηξ γὰρ ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τοῦ νεαροῦ θήγειν, ἤτοι τοὺς νεαροὺς παῖδας ἀκονᾶν και ὀρμᾶν πρὸς τὰ μαθήματα! » Ἀπένεμον δέ οἱ ἀρχαῖοι τῇ σωματικῇ κολάσει και τῇ φυσικῇ ἀλγηδόνι μεγάλην δύναμιν πρὸς ἐξέγερσιν τῆς ἠθικῆς και διανοητικῆς ἐνεργείας και κατήντησε παρ' αὐτοῖς ἀξίωμα, « ὁ μὴ ὀαρεῖς ἄνθρωπος οὐ παιδεύεται ». Ἄλλ' ἐνταῦθα οὐδαμῶς πρέπει ἀναφέρειν και τὸ παρ' Ἀριστοτέλει σημειούμενον « μετὰ λύπης ἢ μάθησις », ἐνθα, γινομένου λόγου περὶ μουσικῆς παιδείσεως και τοῦ τέλους αὐτῆς, ἐπιφέρει· « ὅτι μὲν οὖν δεῖ τοὺς νέους μὴ παιδίζεσθαι ἐνεκα παιδείου, οὐκ ἄδηλον· οὐ γὰρ παίζουσι μανθάνοντες· μετὰ λύπης

γὰρ ἢ μάθησις». Ἡ τοιαύτη λύπη φαίνεται, ὅτι ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὰς ἠθικὰς συντόνους προσπάθειας. Εἶδομεν ὅτι καὶ παρ' Ἀριστοφάνει παρατηρεῖται, ὅτι εἰ τις τῶν παίδων ἐλλῶν εἰς κιθαριστοῦ βωμολοχεύσασαίτο ἢ κάμψειέ τινα καμπὴν δυσκολόκαμπτον « ἐπετρίβεται τυπτόμενος πολλάς ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων ». Τὴν διαδοχικὴν σειράν τούτων τῶν ἐν τῇ παιδαγωγίᾳ ἀλγηδόνων περιγράφει ὁ Τέλης (παρὰ Στοβαίῳ ΨΗ', 72): « ὁ πρῶτος χρόνος ὁ κατὰ τὴν παιδοτροφίαν ἐπίπονος· πεινᾷ τὸ παιδίον, ἢ δὲ τροφὸς κατακοιμίζει διψᾷ, ἢ δὲ λούει· κοιμηθῆναι θέλει, ἢ δὲ κρόταλον ἔχουσα φορεῖ· εἰ δ' ἐκπέφυγε τὴν τιθὴν, παρέλαβε πάλιν ὁ παιδαγωγός, παιδοτρίβης, γραμματοδιδάσκαλος, ἀρμονικός, ζωγράφος· προάγει ἡλικία, προσγίνεται ἀριθμητικός, γεωμέτρης, πωλοδάμνης, ὑπὸ τούτων πάντων μαστιγοῦται, ὄρθρου ἐγείρεται, σχολάσαι οὐκ ἔστιν· ἔφηβος γέγονεν, ἔμπαλιν τὸν κοσμητὴν φοβεῖται, τὸν παιδοτρίβην, τὸν ὀπλομάχον, τὸν γυμνασίαρχον· ὑπὸ πάντων τούτων μαστιγοῦται, παρατηρεῖται, τραχηλίζεται ». Ὡσαύτως παρὰ Δίωνι τῷ Χρυσοστόμῳ (ΙΕ') ἀποφαίνεται ὁ ἐκεῖ ἀγορεύων, ὅτι οἱ υἱοὶ « καὶ τρέφονται πάντες ὑπὸ τῶν πατέρων καὶ παίονται πολλάκις ὑπ' αὐτῶν καὶ πείθονται ὅτι ἂν ἐκεῖνοι προστάττωσιν αὐτοῖς· καὶ τοι ἔνεκα τοῦ πείθεσθαι καὶ πληγὰς λαμβάνειν καὶ τῶν γραμματιστῶν οἰκέτας φήσεις τοὺς παρ' αὐτοῖς μαθάνοντας καὶ τοὺς παιδοτρίβας δεσπότας εἶναι τῶν μαθητῶν ἢ τοὺς ἄλλο τι διδάσκοντας· καὶ γὰρ προστάττουσιν αὐτοῖς καὶ τύπτουσι μὴ πειθομένους ». Ὑπὸ κωμικὴν ἔποψιν παρίσταται τὸ παιδαγωγικὸν τοῦτο ἔθος παρὰ Πλαύτῳ, πραγματευομένῳ περὶ ἑλληνικοῦ ἔθους· « ἐὰν ἀναγινώσκων βιβλίον ἡμέρτανες περὶ μίαν μόνον συλλαβὴν, τὸ δέρμα ἐγένετο τόσον κατὰστικτον ὑπὸ τῶν μωλώπων, ὅσον τὸ ἰμάτιον τῆς τιθῆς » *). Ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἐγένοντο ἐμβριθεῖς παρατηρήσεις καὶ μομφαὶ κατὰ τοιοῦτου ἔθους, ἄριστα συγκεφαλαιούμεναι καὶ χαρακτηριζόμεναι ἐν τοῖς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ. « Τὸ δὲ τύπτεσθαι

*) « Quam librum legeres, si unam peccavisses syllabam, fieret corium tum maculosum, quam est nutricis pallium ». (Plaut. Bacch. III, 3, 30).

τοὺς μαθητὰς καίτοι παραδεδειγμένον καὶ μὴ ἀποδοκιμαζόμενον ὑπὸ τοῦ Χρυσίππου, ἤμιστα ἐπιθυμῶ. Πρῶτον διότι ὑπάρχει ἀσχημον καὶ δουλικὸν καὶ ὄβρις, ὅπερ ἀνομολογεῖται, ἐάν τις μετβάλη τὴν ἡλικίαν. Ἐπειτα διότι, ἐάν ὑπάρχη τινὶ διάνοια τόσον ἀνδραποδώδης, ὥστε μὴ διορθοῦσθαι διὰ τῆς μομφῆς, οὗτος σκληρυθήσεται καὶ πρὸς τὰς πληγὰς ὡς τὰ χεῖριστα τῶν ἀνδραπόδων· τέλος διότι οὐδὲ ἔσται χρεία ταύτης τῆς κολάσεως, ἐάν ἐπιτηρῆ ἐπιμελῆς ἐλεγκτῆς τῶν σπουδῶν. Νῦν φαίνεται, ἐτι ἡ ἀμέλεια τῶν παιδαγωγῶν διορθοῦται, ἐάν μὴ ἀναγκάζωνται οἱ παῖδες πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ὄρθου, ἀλλ' ἐάν τιμωρῶνται μὴ ποιήσαντες τοῦτο. Ἐπι τέλους, ἐάν ἀναγκάσῃ τὸν μικρὸν διὰ τῶν πληγῶν, τί ποιήσεις τὸν νεανίαν, ὃς οὐδαμῶς δύναται ἐκφοβεῖσθαι διὰ τούτου καὶ ἐτι ὀφείλει μανθάνειν μείζονα; Πρόσθε, ὅτι τοῖς τυπτομένοις συνέδησαν πολλάκις ὑπὸ τοῦ πόνου ἢ τοῦ φόβου πολλὰ αἰσχρὰ εἰπεῖν καὶ μετ' ὀλίγον μέλλοντα καταισχύνειν αὐτούς, καὶ αὕτη ἡ καταισχύνη θραύει τὴν ψυχὴν καὶ ἐξευτελίζει καὶ ἐμπνέει τὴν ἀποφυγὴν καὶ τὴν ἀηδίαν καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ἄλλὰ καὶ ἐάν κατεβλήθῃ ἐλάττων φροντίς περὶ τὴν ἐξέλεξιν τῶν ἡθῶν τῶν παιδαγωγῶν ἢ διδασκάλων, αἰσχύνομαι εἰπεῖν, πρὸς τίνας αἰσχροουργίας οὗτοι οἱ μικροὶ ἄνθρωποι καταχρῶνται τούτῳ τῷ δικαίῳ τοῦ τύπτειν καὶ ποῖαν εὐκαιρίαν παρέχει ἐνίοτε καὶ ἄλλοις οὗτος ὁ φόβος τῶν ταλαιπώρων. Περιττὸν ἐνδιατρίψαι ἐν τούτῳ, ὅπερ ἐννοεῖται καὶ πλεον τοῦ δέοντος. Διὸ ἀρκεῖ, ὅτι ἐρρέθη τοῦτο, ὅτι οὐδενὶ ἐπιτρεπτεῖον ὑπέμετρον τι πρὸς ἡλικίαν ἀσθενῆ καὶ ἐκτεθειμένην τῇ ὄβρει »*) Αἱ αὐταὶ κα-

* 1 « Caedi vero discipulos, quamlibet et receptam sit et Chrysippus non improbet, minime velim. Primum quia deformis atque servile est et certe, quod convenit si notatam mutas, injuria; deinde, quod si cui tam est mens illiberalis ut objurigatione non castigatur, is etiam ad plagas ut pessima quaeque mancipia durabitur; postremo, quod ne opus erit quidem hae castigatione, si assiduus studiorum exactor assisterit. Nunc fere negligentia paedagogorum sic emendari videtur, ut pauci non facere, quae recta sunt, cogantur, sed, cum non fecerint, puniuntur. Denique quum parvulam verberibus coegeris, quid juveni facias, cui nec adhiberi potest hic metus et majora discenda sunt? Adde, quod multa vapulantibus dicta deformia et mox versandiae futura saepe dolore vel metu acciderunt, qui pudor frangit ani-

ταχρήσεις ἐξελέγχονται καὶ οἱ κατάλληλοι τρόποι συνιστῶνται καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ (Παιδ. ἀγ. 12): «κάκεινο φημί, δεῖν τοὺς παῖδας ἐπὶ τὰ καλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἄγειν παραινέσει καὶ λόγοις, μὴ μὰ Δία πληγαῖς μηδ' αἰκισμοῖς. Δοκεῖ γάρ που ταῦτα τοῖς δούλοις μᾶλλον ἢ τοῖς ἐλευθέροις πρέπειν· ἀποναρκῶσι γάρ καὶ φρίττουσι πρὸς τοὺς πόνους, τὸ μὲν διὰ τὰς ἀλγηδόνας, τὸ δὲ καὶ διὰ τὰς ὕβρεις. Ἐπειτα δὲ καὶ φόγοι πάντες εἰσὶν αἰκίας ὠφελιμώτεροι τοῖς ἐλευθέροις, οἱ μὲν ἐπὶ τὰ καλὰ παρορμῶντες, οἱ δὲ ἀπὸ τῶν αἰσχυρῶν ἀνείργοντες». Καὶ παρὰ ταύτας ὁμῶς τὰς ἐντόνως διαμαρτυρήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου φαίνεται ὅτι οἱ δαρμοὶ καὶ οἱ αἰκισμοὶ (*excarificare discipulos*) μᾶλλον ἐπετεινόντο ἢ ἤλαττοῦντο· παρὰ Λουκιανῷ παρεισάγεται ὁ ἀληθοῦς φιλόσοφος καταδικάζων τοιοῦτους ὁμοτέχνους. «οἱ ὑπελάμβανον ταύτην ἀσκήσιν ἀρετῆς, ἣν πολλαῖς ἀνάγκαις καὶ πόνοις τοὺς νέους ἀντέχειν καταγυμνάσωσι, τοῦτο μὲν δεῖν οἱ πολλοὶ κελεύοντες, ἄλλοι δὲ μαστιγοῦντες, οἱ δὲ χαριέστεροι καὶ σιδήρῳ τὰς ἐπιφανείας αὐτῶν καταξύοντες».

§ 7. Τοῦτο δὲ τὸ δικαίωμα τοῦ σωφρονισμοῦ τῶν παιδῶν ἀπενέμετο οὐχὶ μόνον τοῖς διδασκάλοις καὶ ἄλλοις κατὰ νόμον περιβεβλημένοις ταύτην τὴν ἐξουσίαν, καὶ τοιοῦτοι ἐθεωροῦντο ἰδίως ἐν Σπάρτῃ πάντες οἱ πρεσβύτεροι, ἀλλὰ καὶ τοῖς δούλοις αὐτοῖς, οἱ ἐν Ἀθήναις, καὶ ταῖς πλείσταις τῶν ἄλλων πόλεων ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν παιδαγωγῶν διορίζοντο ἐπὶ τοῦ παιδὸς πρὸς διηνεκῆ ἐπιτήρησιν καὶ ὁδηγίαν. Οὕτω λέγεται περὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, ὅτι «τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ φάσκοντες κάλλιστα τοὺς υἱεῖς παιδεύειν, ἐπειδὴν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ξυνιῶσιν, εὐθὺς ἐπ' αὐτοῖς παιδαγωγοὺς θεράποντας ἐφιστᾶσιν»· μεθ' ὑπερβολῆς

mum et abjicit atque ipsius lucis fugam et taedium dietat. Jam si minor in deligendis custodum vel praecceptorum moribus fuit cura, pudet dicere, in quae probra nefandi homines isto cuodendi jure abutantur, quam det aliis quoque nonnunquam occasionem hic miserorum metus. Non morabor in parte hac; nimium est quod intelligitur. Quare hoc dixisse satis est; in aetatem infirmam et injuriam obnoxiam nemini debet nimium licere». (Quintil. 1, 3, 14).

δὲ κωμικωτέρας λέγεται περί τινος, ἔτι καθ' ἑλληνικὸν ἔθος τὰ πρῶτα εἴκοσιν ἔτη αὐτοῦ οὐδαμῶς ἠδύνατο ἐκφέρειν τὸν πόδα τῆς οἰκίας οὐδ' ἓνα δάκτυλον μακρὰν τοῦ παιδαγωγοῦ. Τοιοῦτω παιδαγωγῷ ἐνεπίστευον οἱ γονεῖς τοὺς παῖδας, ὅπως ἐπιβλέπη πανταχοῦ καὶ προφυλάττῃ αὐτοὺς ἀπὸ πάσης βλάβης· τοιοῦτος οἰκέτης ἦν καὶ ὁ παιδαγωγὸς τῶν παιδῶν τοῦ Θεμιστοκλέους Σίκιννος ὁ σπουδαῖον πρόσωπον διαδραματίσας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ τῆς Σαλαμῖνος καὶ μετὰ ταῦτα ἐλεύθερος Θεσπιεὺς πολιτογραφηθεὶς. Ἐν ᾧ δὲ γενικώτερον οὗτοι ἦσαν δούλοι, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἐν τοῖς τεχνικοῖς μνημείοις καταφαινόμενος διυλικὸς ἱματισμὸς αὐτῶν, ἐνίοτε προτελαμβάνοντο τοιοῦτοι καὶ ἐλεύθεροι ἐπὶ μισθῷ, ὡς παρὰ Δίωνι τῷ Χρυσσοτόμῳ (Ζ', 114) καταλέγεται μετὰ τῶν ἀνεπιλήπτων ἔργων ἐλευθέρου τὸ διδάσκειν γράμματα ἢ παιδαγωγεῖν μισθοῦ. Τοιοῦτοι παιδαγωγοὶ δούλοι ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀκόλουθοι τῶν παιδῶν (*pedisequus puerorum*) καὶ ἐτέλουν τὰ τῆς θεραπείας αὐτῶν· καὶ παρὰ Λουκιανῷ (Ἔρ. 44) παρίσταται ὁ παῖς ἀπὸ τῆς πατρῴας ἐστίας ἐξερχόμενος, «ὧ ἔπονται ἀκόλουθοι καὶ παιδαγωγοὶ χορὸς κόσμιος τὰ σεμνὰ τῆς ἀρετῆς ἐν χερσὶν ὄργανα κρατοῦντες, οὐ πρῆστοῦ κτενὲς ἐντομὰς κόμην καταψήγειν δυναμένας οὐδ' ἔσοπτρα τῶν ἀντιμόρφων γαρχκτῆρων ἀγράφους εἰκόνας, ἀλλ' ἢ πολύπτυχοι δέλτοι κατόπιν ἀκολουθεῖσιν ἢ παλαιῶν ἔργων ἀρετὰς φυλάττουσαι βίβλοι, καὶ εἰς μουσικοῦ δέη φοιτᾶν, εὐμελῆς λύρα». Ἄλλ' οἱ αὐτοὶ οὗτοι εἶχον καὶ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀπαιτεῖν παρὰ τῶν παιδῶν πλήρη ὑπακοήν καὶ ἐκβιάζειν αὐτοὺς πρὸς τοῦτο διὰ πάντων τῶν τρόπων τῶν ἐπιτρεπομένων καὶ αὐτοῖς τοῖς γονεῦσιν. Ὡστε ὁ παῖς ὤφειλε ζῆν κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ παιδαγωγοῦ, οὗ ἢ ἐπὶ τοῦ παιδὸς ἀρχὴ ζωηρῶς παρίσταται παρὰ Πλάτωνι (Λυσ. σ. 208, σ) ἐν τῷ πρὸς Λύτιν διαλόγῳ τοῦ Σωκράτους· «Ἄλλ' ἄρχει τίς σου; — Ὅδε παιδαγωγός, ἔφη. — Μῶν δούλος ὢν; — Ἄλλὰ τί μήν; ἡμέτερός γε, ἔφη. — Ἡ δεινόν, ἦν δ' ἐγώ, ἐλεύθερον ὄντα ὑπὸ δούλου ἄρχεσθαι· τί δὲ ποιῶν αὐ οὗτος ὁ παιδαγωγός σου ἄρχει; — Ἄγων δῆπου, ἔφη, εἰς διδασκάλου. — Μῶν καὶ σὸί σου ἄρχουσιν, οἱ διδάσκαλοι; — Πάντως δῆπου. — Παμπόλλους

ἄρα σοι δεσπότας καὶ ἄρχοντας ἐκῶν ὁ πατήρ ἐφίστησιν». Αἱ δὲ προσημειωθεῖσαι τῶν παιδῶν κολάσεις αἱ ἐπιτρεπόμεναι τοῖς παιδαγωγοῖς κατὰ τὴν ἐξάσκησιν τῆς τοιαύτης ἀρχῆς αὐτῶν προέβαινον καὶ μέχρι τούτου, ὥστε πολλοὶ ἠξίου ἐπιτρέπειν τοῖς τοιοῦτοις καὶ παλεῖν καὶ ἄγγχειν καὶ στρεβλοῦν καὶ ἐν γένει ποιεῖν, ὅσα ἐπιτρέποντο ταῖς δεσπόταις πρὸς τοὺς οἰκέτας.

§ 8. Οὗτοι οἱ παιδαγωγοὶ συνήθως ἐξελέγοντο ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ πρὸς ἄλλας ἐργασίας ἀνεπιτηδεῖων δούλων· διὸ καὶ παρά πάντων ἐκ συμφώνου κατεκρίνοντο οἱ πατέρες, οἵτινες παραβάλλοντες τοὺς παῖδας βαρβάροις παιδαγωγοῖς καὶ τούτων ἀκούειν κελεύσαντες ἰκανῶς ἐπιμελεῖσθαι νομίζουσιν, «ὥσπερ τοῦ κατὰ πόδας ἀκολουθήσοντος, ἀλλ' οὐ τοῦ καλῶς ἠγησομένου δεησομένων τῶν παιδῶν καὶ τοῦ φυλάττοντος καθάπερ συβώτης μὴ πλανηθῆ... διὸ καὶ τὸν ἐκ τῶν ἐργατῶν ἀποδοκιμασθέντα, τοῦτον ἐπὶ παιδαγωγίᾳ κατατάττουσιν, τὰ φύσει τιμιώτατα τοῖς εὐτελεστάτοις διδόντες· ὅθεν καὶ Περικλῆς, οἰκέτου ποτὲ πεσόντος ἀπὸ ἐλαίας καὶ τὸ σκέλος συντρίψαντος, «νέε, ὄρα, ἔφη, παιδαγωγὸς πέφηνας» (ὅπερ διορθωτέον ἢ, παιδαγωγὸς πέφηνας, ἢ, νέος ἄρα παιδαγωγὸς πέφηνας), οὐκ ἀπιθάνως τῆς ὑπουργίας τὴν ἀτιμίαν σκώψας» (Ἰερώνυμος). Ὁ αὐτὸς οὗτος Περικλῆς λέγεται ὅτι ἐπέστητε παιδαγωγὸν τῷ Ἀλκιβιάδῃ τῶν οἰκετῶν τὸν ἀχρειότατον γενόμενον ὑπὸ γήρωσ, Ζώπυρον τὸν Θραῖκα. Καὶ τὸ πρᾶγμα πολλαχῶς ἐφέγετο ὑπ' ἀρχαιοτέρων τε καὶ μεταγενεστέρων θεωρητικῶν. «Τοῖς ἀνθρώποις περὶ μὲν ἀμπέλως πῶς χρῆ τμηθῆμέν τε καὶ ἐποφθῆμεν πεφρονημένως ἔχει, τὰ δ' ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἤθεα ἀμελέως τε καὶ εἰκαίως... καὶ τῷ μὲν φυτῷ πλήθονος εἰώθαμες ἄξιον παρακαθιστάμεν τὸν ἐπιμελησόμενον, οὐ μῆλον ἢ δύο μνάς ἄξιον, τοῖς δὲ νέοις Ἰλλυριὸν ἢ Θραῖκα οὐδενὸς ἄξιον» (Διωτογενῆς παρὰ Στοβαίῳ ΜΓ', 95)· καὶ ἔτι ἐντονώτερον παρά (ψευδο) Πλουτάρχῳ, ὃς μετὰ τὴν συμβουλήν «ἐπειδὴν ἠλικίαν λάθωσιν ὑπὸ παιδαγωγοῖς τετάχθαι, ἐνταῦθα δὴ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἐκτέον ἐστὶ τῆς τούτων καταστάσεως, ὡς μὴ λάθωσιν ἀνδραπόδοις ἢ βαρβάροις ἢ παλιμβόλοις τὰ τέκνα παραδόντες», ἐπιφέρει· «ἐπεὶ νῦν γε τὸ γινόμενον πολλοῖς ὑπερκατάγλαστόν

ἔστι. Τῶν γὰρ δούλων τῶν σπουδαίων τὰς μὲν γειωργοὺς ἀποδεικνύουσι, τοὺς δὲ ναυκλήρους· τοὺς δὲ ἐμπόρους, τοὺς δὲ οἰκονόμους, τοὺς δὲ δανειστάς· ὅτι ὁ ἄνθρωπος εὐρωσιν ἀνδράποδον οἰνόληπτον καὶ λίγνον, πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον, τοῦτο φέροντες ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς». Παραπλήσια λέγει καὶ ὁ Τάκιτος περὶ τῆς παρὰ Ῥωμαίους ἀνατροφῆς ψέγων καὶ τὴν ἀτοπίαν καὶ τὸν ξενισμὸν αὐτῆς· «ἀλλὰ νῦν τὸ γεννηθὲν νήπιον ἐμπιστεύεται Γραικύλῃ τινὶ θεραπαινίδι, ἣ προστίθεται τις ἐκ πάντων τῶν δούλων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁ εὐτελέστατος καὶ πρὸς οὐδεμίαν σπουδαίαν ὑπηρεσίαν ἐπιτήδειος*). Τοιοῦτοι ὄντες οἱ παιδαγωγοί, ἐτέλουν ἐπ' εὐκαιρίας καὶ ἄλλα δουρικὰ ἔργα· αἱ δὲ παιδαγωγοὶ καὶ ὑποβαρβαρίζοντες ταῦτα νοθεύουσιν οἱ πολλοὶ καὶ φρουροῦσιν ἐνίοτε ἀντὶ παιδαγωγῶν θυρωροὶ γινόμενοι τοῖς αὐτῶν δεσπόταις, ὁπόταν καταλύσωσι τὴν τέχνην». Διακριτέοι δὲ πάντως οὗτοι οἱ παιδαγωγοὶ ἀπὸ τῶν ἰδίως διδασκάλων, εἰ καὶ ἐνίοτε συνεχέοντο μετὰ τούτοις ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις, ὅτε ἢ κατ' οἶκον ἐκπαίδευσις ἀντικατέστησε τὴν δημοσίαν καὶ ὅτε πατέρες τινὲς ἠγόραζον ὑπὲρ τῶν υἱῶν καὶ ἐπιστημονικῶς μεμορφωμένους παιδαγωγούς, οἷος ὁ Διογένης ὁ Σινωπεὺς ὁ προσληφθεὶς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων τοῦ Κορινθίου Σευιάδου. Περὶ τοιούτων λέγει ὁ Κοϊντιλιανός· «περὶ τῶν παιδαγωγῶν προσθετέον ἔτι, ἣ ὅπως ὥσιν ἀντικρυς πεπαιδευμένοι, ὅπερ ἡβουλόμην εἶναι πρώτην φροντίδα, ἣ ὅπως γινώσκωσιν ἑαυτοὺς μὴ πεπαιδευμένους. Διότι οὐδὲν χεῖρον ἐκείνων, οἱ ἐπ' ὀλίγον μόνον προβάντες πέραν τῶν πρώτων γραμμάτων, περιεβλήθησαν ψευδῆ προσποίησιν ἐπιστήμης. Ἐὰν ὁμως οἱ παῖδες τύχωσι μὴ ἔχοντες τροφούς, αἷας πρὸ πάντων ἐπεθύμουν, τοῦλάχιστον ἔστω εἷς ἐπιμελὴς παιδαγωγὸς οὐχὶ ἄπειρος τοῦ λέγειν, διορθῶν εὐθύς, ἐὰν ὑπ' ἐκείνων λέγωνται τινα ἐσφαλμένως καὶ μὴ ἐπι-

*) «At nunc natus infans delegatur Graeculae alicui ancillae, cui adiangitur unus aut alter ex omnibus servis, plerumque vilissimus nec cuiquam serio ministerio adcommodatus».

τρέπων, ὅπως ταῦτα ἐγκολάπτωνται ἐν ἐκείνῳ *). Ἐνίοτε ἐν τούτοις ἡ λέξις παιδαγωγός ἠδύνατο ἐκλαμβάνεσθαι καὶ ἐπὶ διδασκάλου, ὡς παρὰ Πολυδεύκει τὸ παιδαγωγεῖον ταυτίζεται μετὰ τοῦ διδασκαλείου « τὸ δὲ παιδαγωγεῖον καὶ διδασκαλεῖον καὶ φωλεὺν ἐκάλουν οἱ παλαιοί »· καὶ πάλιν « πόλεως μέρη... καὶ διδασκαλεία, ἃ καὶ παιδαγωγία καὶ φωλεοὺς ὠνόμαζον ». Ἀλλὰ τὸ παρὰ Δημοσθένει παιδαγωγεῖον, ὅπερ οὗτος ἔλεγεν ὅτι ἐκόρει ὁ Αἰσχίνης, σημαίνει προφανῶς διάφορόν τι, τὸν τόπον, ὅπου διέτριβον οἱ παιδαγωγοὶ διαρκούσης τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν τροφίμων αὐτῶν, τοὺς εἶχον ὁδηγήσαντες εἰς διδασκάλου. Παρὰ Μαρτιάλει καλεῖται ὁ νάρθηξ σκῆπτρον τῶν παιδαγωγῶν (*ferula scripta paedagogorum*) μετ' ἐπαμφοτεριζούσης σημασίας. Ὅτι δὲ τὰ ἔργα αὐτῶν ἦσαν οὐχὶ μόνον εὐτελεῆ καὶ δουλικά, συνιστάμενα μόνον ἐν τῇ ἀπὸ τοῦ ἐμπειπιστευμένου παιδὸς ἀπομακρύνσει παντὸς τοῦ βλάπτοντος, ἀλλὰ καὶ πολλὰ σπουδαῖα ἔργα ἀνατροφῆς, μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Οὐαῤῥωνείου ἀφορισμοῦ « παιδεύει ὁ παιδαγωγός, διδάσκει ὁ διδάσκαλος » **). Ἄλλ' εἰ καὶ καταφαίνεται ἐκ πολλῶν χωρίων, ὅτι διακριτέοι οἱ παιδαγωγοὶ ἀπὸ τῶν διδασκάλων, ἀλλ' ὅμως ἡ αὐτὴ ἐκείνη πρὸς τὴν σωφροσύνην καὶ τὰ χρηστὰ ἦθη ἀσκήσις τῆς νεότητος ἡ δι' ἀδελείπτου ἐπιτηρήσεως καὶ φόβου γινομένη οὐσιωδῶς ἐπετρέπετο καὶ τούτοις. Οἱ διάφοροι τρόποι ταύτης τῆς ἀσκήσεως χαρακτηριστικώτατα καταλέγονται ἐν τοῖς ἐξῆς· « πρῶτον οὗτοι, λαμβάνοντες ἐκ γάλακτος, ὥσπερ αἱ τίθαι ταῖς χερσὶ τὸ σῶμα πλάττουσιν, οὕτω βυθμίζουσι τοῖς ἔθεσιν, εἰς ἶχνος τι πρῶτον ἀρετῆς καθιστάντες »· καὶ ὁ Λάκων ἐρωτηθεὶς, τί παρέχει παιδα-

*) « De paedagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, quam primam esse curam velim, aut se non eruditos sciunt. Nihil enim est pejus his, qui paulam aliquid ultra primas literas progressi, falsam sibi scientiae persuasionem induerunt. Si tamen non continget quales maxime velim nutrices pueros habere, paedagogus at unus certe sit assiduus, dicendi non imperitus; qui, si qua erunt ab his praesente alumno dicta vitiosa, corrigat protinus, nec insidare illi sinat » (Quint. A', 1, 14).

**) « I instituit paedagogus, docet magister ».

γωγῶν, τὰ καλά, ἔφη, τοῖς παισὶν ἠδέα ποιῶ· καὶ αὐτοὶ διδάσκουσιν οἱ παιδαγωγοὶ κεκυρότας ἐν ταῖς ὁδοῖς περιπατεῖν, ἐνὶ δακτύλῳ τὸ τάριχος ἄφασθαι, θυσιὶ τὸν ἰχθύν, σίτον, κρέας, οὕτω κνᾶσθαι, τὸ ἱμάτιον οὕτως ἀναβαλεῖν. Ἡ δὲ σωφροσύνη κυρίως συνίστατο ἐν τῷ πρῶττειν κοσμίως πάντα καὶ ἡσυχῇ ἐν ταῖς ὁδοῖς βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι καὶ ἄλλα πάντα ὡσαύτως ποιεῖν. Ἐνταῦθα δὲ ἀνήγοντο καὶ μικρολόγοι τινὲς ἀπαγορεύσεις, οἷον τὸ μὴ καθῆσθαι μετ' ἐπιτεθειμένων ποδῶν καὶ γονάτων μηδ' ἴσχειν τὸ πῶδ' ἐναλλάξ, τὸ μὴ ἐξάγειν τὴν χεῖρα ἐκ τοῦ ἱματίου, ὅπερ ἐτήρουν ἐπιμελῶς οἱ ῥήτορες ἀγορεύοντες, μέχρις οὐ ὁ Κλέων παρέβη τοῦτο ἐπὶ τοῦ βήματος. Κατὰ ταῦτα δὲ καὶ ταυτίζεται ἐπίστευσις ὁ παιδαγωγὸς τῷ παιδευτῇ, καὶ ὑπὸ τοιαύτην ἐποψίν τὸ πρὸς τοῦτον σέβας τοῦ παιδαγωγουμένου παρετείνετο καὶ πέραν τοῦ τάφου, ὡς μαρτυρεῖ τὸ ὑπὸ τινος εὐγνώμονος τροφίμου ἀνατεθὲν τῷ παιδαγωγῷ αὐτοῦ ἐπιτύμβιον.

§ 9. Ἐν τισὶ πολιτείαις, ἔνθα κατεβάλλετο αὐστηρὰ ἐπιμέλεια περὶ τὴν ἀγνότητα τῶν παιδῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς πολιτείας, ἔνθα καὶ αὐτὴ ἡ παιδευσις ὑπεθάλπετο ὑπὸ τοῦ νόμου πρὸς ἠθικωτέρους καὶ πολιτικωτέρους σκοπούς, οἱ παιδαγωγοὶ διωρίζοντο ἐπὶ τῶν παιδῶν ὑπὸ τῶν πατέρων, ἵνα ἐξασφαλίσωσι τὴν παιδικὴν ἀθωότητα ἀπὸ τοιούτων ἀποπλανήσεων. Καθ' ὅσον δὲ ἐκείνη ἀνεφαίνετό που ἢ ὑπερίσχυεν, ἐκεῖ οἱ πατέρες ἐπιστήσαντες παιδαγωγούς τοῖς παισὶ ἐκώλυον αὐτοὺς διαλέγεσθαι τοῖς ὑπόπτοις φίλοις καὶ ταῦτα ἰδίως ἦσαν προστεταγμένα τῷ παιδαγωγῷ, ὅς γενικώτερον ὄφειλε προφυλάττειν τὸν παῖδα καὶ ἀπὸ πάσης τοιαύτης ἀσέμνου διαγωγῆς αὐτοῦ, οἷαν χαρακτηρίζει παρ' Ἀριστοφάνει ὁ Δίκαιος λόγος, λέγων περὶ τῆς ἀρχαίας παιδείας, ὅτι ὁ παῖς « οὐκ ἂν μαλακὴν φουρσάμενος τὴν φωνὴν πρὸς τὸν ἐραστὴν αὐτὸς ἑαυτὸν προαγωγέων τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐβάδιζεν ». Πρὸ πάντων δὲ ὄφειλον φυλάττεσθαι ἀπ' αὐτοῦ τοῦ παιδαγωγοῦ, μὴ ἢ αὐτὸς παιδευσθῆς· τοιαύτη προφυλαξὶς καὶ δυσπιστία πρὸς τοιοῦτον παιδαγωγὸν παρέχει ἀφορμὴν τῷ φληνάφῳ Λουκιανῷ, ὅπως παρενείρη καὶ τὴν πολυθρύλητον περὶ Σωκράτους καὶ Ἀλκιβιάδου σκηνήν, ἔνθα εἰπόντος τοῦ Σωκρά-

τους, « παιδεραστής εἰμι καὶ σοφὸς τὰ ἐρωτικά », ὁ ἀγοραστής ἐπιφέρει, « πῶς οὖν ἐγὼ πρίωμαί σε; παιδαγωγοῦ γὰρ ἐδεόμην τῷ παιδί καλῶ ὄντι μοι ». Διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους ἐφρόντιζον πολὺ καὶ περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἰδίων διδασκάλων, πρὸς οὓς πέμποντες τοὺς παῖδας ἐνετέλλοντο ἐπιμελεῖσθαι πολὺ μᾶλλον τῆς εὐκοσμίας τῶν παιδῶν ἢ γραμμάτων τε καὶ κιθαρίσεως. Ἄλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα παρηγγέλλετο ἐπιζητεῖν ἐπιμελῶς ῥητοροδιδάσκαλον, τηροῦντα ἐν τῇ σχολῇ αὐτοῦ αὐστηρότητα, αἰδῶ καὶ πρὸ πάντων ἀγνότητα! *) Ἄλλὰ καὶ ἡ πολιτεία ἐξήσκει ἰδιαιτέραν καὶ αὐστηρὰν ἐποπτείαν τῶν σχολείων, ὡς ὑποδεικνύουσι τοῦτο τὰ παρ' Αἰσχίνῃ λεγόμενα περὶ τοῦ πράγματος καὶ οἱ ὑπ' αὐτοῦ παρατιθέμενοι νόμοι οἱ διέποντες τὰ ἐν Ἀθήναις σχολεῖα « σκέψασθε », λέγει ὁ ῥήτωρ ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, « ὅσῃν πρόνοιαν περὶ σωφροσύνης ἐποιήσαθ' ὁ Σόλων ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς νομοθέτης καὶ ὁ Δράκων καὶ οἱ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους νομοθέται· πρῶτον μὲν γὰρ ἐνομοθέτησαν περὶ τῆς σωφροσύνης τῶν παιδῶν τῶν ἡμετέρων καὶ διαρρήδην ἀπέδειξαν ἅ χρῆ τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον ἐπιτηδεύειν καὶ ὡς δεῖ αὐτὸν τραφῆναι, ἔπειτα δεύτερον περὶ τῶν μειρακίων... βούλομαι δὲ καὶ γὰρ νυνὶ πρὸς ὑμᾶς τὸν αὐτὸν τρόπον χρήσασθαι τῷ λόγῳ, ὄνπερ τοῖς νόμοις ὁ νομοθέτης· πρῶτον μὲν γὰρ διέξειμι πρὸς ὑμᾶς τοὺς νόμους, οἳ κείνται περὶ τῆς εὐκοσμίας τῶν παιδῶν τῶν ἡμετέρων, ἔπειτα δεύτερον τοὺς περὶ τῶν μειρακίων... ὁ γὰρ νομοθέτης πρῶτον μὲν τοῖς διδασκάλοις, οἷς (ἔστιν ὁ μὲν βίος ἀπὸ τοῦ σωφρονεῖν) ἐξ ἀνάγκης παρακατιθέμεθα τοὺς ἡμετέρους αὐτῶν παῖδας, οἷς ἔστιν ὁ μὲν βίος ἀπὸ τοῦ σωφρονεῖν, ἢ δ' ἀπορία ἐκ τῶν ἐναντίων, ὅμως ἀπιστῶν φαίνεται καὶ διαρρήδην ἀποδείκνυσι πρῶτον μὲν ἦν ὥραν προσήκει ἰέναι τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον εἰς τὸ διδασκαλεῖον, ἔπειτα μετὰ πόσων παιδῶν εἰσιέναι, καὶ ὀπηνίξ' ἀπιέναι, καὶ τοὺς διδασκάλους τὰ διδασκαλεῖα καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαιίστρας ἀνοίγειν μὲν ἀπαγορεύει μὴ πρότερον, πρὶν ἂν

*) * Circumspiciendus rhetor, cujus scholae severitas, pudor, imprimis castitas constet* (Plin).

ἥλιος ἀνίσχη, κλήειν δὲ προστάττει πρὸ ἡλίου δεδυκτός, τὰς ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστη ὑποψία ποιούμενος· καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὐστίνας δεῖ εἶναι καὶ ἄστίνας ἡλικίας ἔχοντας, καὶ ἀρχή, ἣτις ἔσται ἡ τούτων ἐπιμελησομένη καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσείων ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαιστραῖς»· ὁ δὲ νόμος (καίπερ ἀμφισβηλλόμενος τὴν γνησιότητα) διέταττεν· «οἱ τῶν παίδων διδάσκαλοι ἀνοιγέτωσαν μὲν τὰ διδασκαλεῖα μὴ πρότερον ἡλίου ἀνιόντος, κλειέτωσαν δὲ πρὸ ἡλίου δύνοντος· καὶ μὴ ἐξέστω τοῖς ὑπὲρ τὴν τῶν παίδων ἡλικίαν οὖσιν εἰσιέναι, τῶν παίδων ἔνδον ὄντων, ἐὰν μὴ υἱὸς διδασκάλου ἢ ἀδελφὸς ἢ θυγατρὸς ἀνὴρ· ἐὰν δὲ τις παρὰ ταῦτ' εἰσῆ, θανάτῳ ζημιούσθω· καὶ οἱ γυμνασιάρχαι τοῖς Ἑρμαίοις μὴ ἐάτωσαν συγκαθιέναι μηδένα τῶν ἐν ἡλικίᾳ τρόπῳ μηδενί».

§ 10. Ἐὰν νῦν ἀποβλέψωμεν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπὸ τοιαύτας ἀρχὰς καὶ ἔξεις παιδευομένην ἑλληνικὴν νεότητα, πανταχοῦ εὐρίσκομεν, ὅτι γνώρισμα καὶ λαμπρότατος ἔπαινος αὐτῆς ἦν ἡ σχεδὸν παρθενικὴ αἰδῶς καὶ σωφροσύνη. Ἄλλ' αὕτη θεωρητέα ὡς προῖόν οὐχὶ ἀπλῶς τούτων τῶν εἰδικῶν διατάξεων, ἀλλὰ καὶ τῶν παντοίων ἄλλων ἐξωτερικῶν περιπτώσεων τοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Ἐν αὐτῇ ἰδίως τῇ Σπάρτῃ, ὅπου ἐλάχιστα ἰσχυοὶν τοιαῦται αὐστηραὶ ἀπαγορευτικαὶ διατάξεις ἔφθασεν ἢ παρὰ τοῖς νέοις σωφροσύνη εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν αὐτῆς, ὡς χαρακτηρίζει αὐτὴν ἐπὶ τὸ ἐμφαντικώτερον ὁ Ξενοφῶν· διότι, εἰ καὶ ἐξέθηκε προηγουμένως, ὅτι ἡ ἐν Σπάρτῃ παιδεία διέφερεν ὡς πρὸς τοὺς παιδικούς ἔρωτας ἀπὸ τῶν δύο ἀντιθέτων διατάξεων τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὧν οἱ μὲν ἠνείχοντο καὶ ὑπέθαλπον αὐτούς, οἱ δὲ παντάπασιν ἀπηγόρευον αὐτούς καὶ τὰς ἀφορμὰς αὐτῶν, ἐπάγει, ὅτι ὁ Λυκοῦργος, «βουλόμενος ἰσχυρῶς ἐμφυσιῶσαι τοῖς μειρακίοις τὸ αἰδεῖσθαι καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐπέταξεν ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τῷ χεῖρε ἔχειν, σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλεῖν δὲ μηδαμοῦ, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὄραν· ἐνθα δὲ καὶ δῆλον γεγένηται, ὅτι τὸ ἄρρεν φύλον εἰς τὸ σωφρονεῖν ἰσχυρότερόν ἐστι τῆς τῶν θηλειῶν φύσεως· ἐκείνων γοῦν ἥττον μὲν

ἂν φωνὴν ἀκούσαις ἢ τῶν λιθίνων, ἦπτον δ' ἂν ὄμματα μεταστρέψαις ἢ τῶν χαλκῶν, αἰδήμονεστέρους δ' ἂν αὐτοὺς ἠγήσαιο καὶ αὐτῶν τῶν ἐν ταῖς θαλάμοις παρθένων». Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ εὐρίσκομεν μαρτυρία τοιαύτης κοσμιότητος περὶ τὴν τῶν ἀρρένων παίδων ἀγωγὴν καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς ῥωμαίκοὺς χρόνους· τοιοῦτον περιγράφει ἡμῖν τὸν μαθητεύοντα παῖδα ὁ Λουκιανός, εἰ καὶ ἀποβλέπει πρὸς ἄλλον σκοπὸν· «ὄρθριος ἀναστάς», λέγει περὶ τινὸς τοιοῦτου ὁ συγγραφεύς, «ἐκ τῆς ἀζύγου κείτης τὸν ἐπὶ τῶν ὀμμάτων ἔτι λοιπὸν ὕπνον ἀποनिψάμενος ὕδατι λιτῶ καὶ τὴν ἱερὰν χλαμύδα ταῖς ἐπωμίαις περόναις συβράψας ἀπὸ τῆς πατρώας ἐστίας ἐξέρχεται κάτω κεκυφῶς καὶ μηδένα τῶν ἀπαντῶντων ἐξ ἐναντίου προσβλέπων· ἀκόλουθος δὲ καὶ παιδαγωγὸς χορὸς αὐτῶ κόσμιος ἔπονται, τὰ σεμνὰ τῆς ἀρετῆς ἐν χερσὶν ὄργανα κρατοῦντες, οὐ πριστοῦ κτενὸς ἐντομὰς κόμην καταψήχειν δυναμένας οὐδὲ ἔσοπτρα τῶν ἀντιμόρφων χαρακτήρων ἀγράφους εἰκόνας, ἀλλ' ἢ πολύπτυχοι δέλτοι κατόπιν ἀκολουθοῦσιν ἢ παλαιῶν ἔργων ἀρετὰς φυλάττουσαι βίβλοι, καὶ εἰς μουσικοῦ δέη φοιτᾶν, εὐμελῆς λύρα· πᾶσι δὲ τοῖς φιλοσόφοις ψυχῆς μαθήμασι λιπαρῶς ἐναθλήσας, ἐπειδὴν ἡ διάνοια τῶν ἐγκυκλίων ἀγαθῶν κορεσθῆ, τὸ σῶμα ταῖς ἐλευθερίοις ἀσκήσεσιν ἐκπονεῖ· θεσσαλοὶ γὰρ ἵπποι μέλουσιν αὐτῶ· καὶ βραχὺ τὴν νεότητα πωλοδαμνήσας ἐν εἰρήνῃ μελετᾷ τὰ πολεμικὰ ἄκοντας ἀφιεῖς καὶ βέλη δι' εὐστόχου δεξιᾶς ἀποπάλλων· εἶθ' αἱ λιπαραὶ παλαίστραι καὶ πρὸς ἡλίου μεσημβρινὸν θάλαπος ἐγκονίεται τὸ σῶμα πυκνούμενον, οἷ τε τῶν ἐναγωνίων πόνων ἀποσταλάζοντες ἰδρωῶτες, μεθ' οὓς λουτρὰ σύντομα καὶ τράπεζα τῆ μετὰ μικρὸν ἐπινήφουσα πράξει· πάλιν γὰρ αὐτῶ διδάσκαλοι καὶ παλαιῶν ἔργων αἰνιττόμεναι καὶ ἐπιμελούμεναι μνήμαι, τίς ἀνδρεῖος ἤρωος ἢ τίς ἐπὶ φρονήσει μαρτυρούμενος, ἢ οἷοι δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην ἠσπάσαντο. Τοιαύταις ἀρεταῖς ἄπασαν ἔτι τὴν ψυχὴν ἐπάρδων, ὅταν ἐσπέρα τὴν πρᾶξιν ὀρίσῃ, τῆ γαστρὸς ἀνάγκῃ τὸν ὀφειλόμενον δασμὸν ἐπιμετρήσας ἠδίοις ὕπνουσιν καθεύδει τοῖς μεθ' ἡμέραν καμύταις ἐπηρεμῶν ἐπίφορον».